

ӘОЖ 81:001. 12/. 18

А.Ж. Боранбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: Boranbaeva. ayman@mail.ru

Парсы тілінің Қазақстанда ислам діні мен мәдениетінің таралуындағы тарихи рөлі

Мақалада түркі тілдес халықтар мен иран тілдес халықтардың өте ерте замандардан, исламға дейінгі дәуірден күні бүгінге дейін жалғасып келе жатқан байланыстары туралы баяндалады. Қазақ тіліндегі кейбір иран сөздері баламаларының болмауы – олардың өте ерте замандарда кіргенінің дәлелі. Түркі халықтарының ислам дінін қабылдау үдерісі бейбіт үдеріс болды.

Көшпенді түркілердің ислам дінін қабылдауына тегі ирандық сопылар үлкен ықпал етті. Осылайша, парсы тілі аймақта исламның басты идеологиялық құралы болды. Кейінірек кітәби ақындар да парсы әдебиеті мен ислам мәдениетін Ресейдің отаршылдық саясатына, христиан дінін тарату мақсатына қарсы тұру үшін де пайдаланды.

Түйін сөздер: парсы тілі, ислам мәдениеті, сопылық ілім, түркі тайпалары.

A.Zh. Boranbayeva

The historical role of the Persian language in the spread of Islam and Islamic culture in Kazakhstan

The article discusses the history of the spread of Islam among the Türkic tribes.

Keywords: persian language, Islamic culture, sufiizm, Turkic tribes.

А.Ж. Боранбаева

Историческая роль персидского языка в распространении ислама и исламской культуры в Казахстане

В статье рассматривается история распространения ислама среди тюркских племен.

Ключевые слова: персидский язык, исламская культура, суфиизм, тюркские племена.

Иран тілдес халықтар мен түркі тілдес халықтардың тілдік-мәдени байланыстары өте ықылым замандардан бастау алады. Қазақ тіліндегі парсы сөздерінің енуі өте ертеден, иран-түркі тарихи байланыстарынан, яғни ислам діні дәуірінен бұрын басталады. Тіпті ежелгі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар қай тілде сөйледі деген мәселе күні бүгінге дейін талас туғызып келеді. Еуразия кеңістігін мекендеген түрлі тайпалар үнемі тілдік-мәдени қарым-қатынаста болған. Ғалымдар арабтар мен қазақ

халқының арасындағы қарым-қатынас ислам дінінің таралуымен басталған деп санайды. VIII ғасырдан бастап, ислам дінінің тарауына байланысты арабтың діни әдебиеті халық арасында діни қисса-дастандар арқылы ауызша таралып, бұл байланыс рухани түрде болды. Ал парсы халқы мен түркі тайпалары арасындағы байланыс тікелей байланыс болды, себебі иран және түрік халықтары ғасырлар бойы көршілес өмір сүрді. Қазақ тіліндегі парсы сөздерінің белгілі бір тобының, әсіресе тұрмыс-шаруашылыққа

қатысты сөздердің қазақша баламаларының болмауы – бұлардың өте ерте замандарда кіргенінің дәлелі (1, 11).

Қазіргі қазақ тілінде қолөнер, бау-бақша секілді отырықшылыққа қатысты кәсіби лексикада иран сөздерінің мол болуының бір себебі соғдыларға да қатысты. Б. д. III ғасырдан бастап иран тілдерінің шығыс тобына жататын соғдылар Жетісу мен Шығыс Түркістанға қоныстана бастады. Исламға дейінгі дәуірде Орталық Азияның экономикасы мен мәдени өмірінде Соғды басты рөл атқарды. Соғды жері арқылы Үндістанға (Балх арқылы) және Қытайға (Шығыс Түркістан арқылы) маңызды сауда жолдары өтті. Әсіресе Қытайды Жерорта теңізімен байланыстыратын «Ұлы жібек жолы» бәрінен де маңыздырақ болды (2, 233). Соғдылар Ұлы жібек жолының керуен жолдары бойына қоныстанып, сауданы бақылады. Осылайша, олардың тілі халықаралық сауда тіліне айналады. Тіпті, әлі күнге дейін Оңтүстік Қазақстанның топонимикасында соғды сөздері жиі кездеседі (1, 18).

Әрине, парсы тілі Орталық Азияға исламға дейінгі дәуірде де ене бастауы әбден мүмкін. Себебі Орталық Азия мен Шығыс Түркістан қалаларында б. д. VI-VII ғғ. Ираннан қашқан Мани пайғамбардың ізбасарлары көптеп қоныс аударды. Олар, әдетте өз жазбаларын манихей әліппесімен парсы тілінде жазған.

Шамамен хижраның 71 жылы арабтар «foth-ol foth» деп атаған ирандықтар мен арабтар арасындағы соңғы соғыс, Нахаванда болды. Бұл соғыста Сасанидтердің соңғы патшасы III Йаздегерд жеңіліске ұшырап, Иран толығымен Араб халифаты құрамына енді (3, 31).

Хижраның 81 жылы араб тілі халифат аумағында мемлекеттік тіл болып жарияланды (3, 258). Осы кезден бастап ғылыми шығармаларды әдеби араб тілінде жазу ортақ нормаға айналады. XII-XIII ғғ. Араб халифатында Аббас әулеті билік құрған кезеңінде араб мәдениеті гүлденіп, Шығыс пен Батысқа кең таралды. Осы тұста «араб мәдениеті» деген ұғым пайда болды, бірақ бұл мәдениетті мұсылман дінін қабылдаған халықтардың бәрі, яғни арабтар, парсылар, түркілер, үнділер және т. с. с. халықтар бірігіп жасады. Араб халифаты өз құрамына енген халықтар мәдениетінің ең озық үлгілерін алып, ортақ тамаша мәдениет тудырды. Осы мәдениеттер арасындағы байланыста Иран дәнекерші болды. Иран ежелден батыстағы

Рим, Византияны шығыстағы Орталық Азия, Үндістан, Қытаймен байланыстырып тұратын көпір болатын.

Мауераннахрда парсы тілінің кең таралуына оның араб халифаты құрамына кіруі басты себеп болды. Жергілікті халық ислам дінін қабылдап, халифаттың басқа аумақтарымен экономикалық және мәдени байланыстарға түсті. Парсы тілі Мауераннахрда ислам дінін таратудың басты құралдарының бірі болды. Мерв, Балх секілді Хорасанның ірі әкімшілік, экономикалық және мәдени орталықтарынан парсы тілі Мауераннахрға таралып, жергілікті соғды, бактрия, тохар тілдерін ығыстырып шығарды. Осылайша, IX-X ғғ. Мауераннахрдың Самарқанд, Бұқара секілді басты қалаларының тұрғындары парсы тіліне көшті (2, 242).

IX ғ. бірте-бірте Тахири (821-873), Саффари (873-903), Самани (875-999) секілді жергілікті ирандық билеуші әулеттер халифаттан тәуелсіздік алды. Бұл мемлекеттер Хорасан, Систан, Мауераннахр жерінде қалыптасып, осы аймақтарда парсы тіліндегі жазуы мен жазба әдебиеті араб тілін ығыстыра бастады. Саманилер мемлекетінде парсы тілі ресми тіл болып танылды. Бұқарада Рудаки бастаған сарай ақындарының тобы парсы поэзиясының негізін салды (2, 263).

Мұсылман әлемінде XIII ғасырға дейін араб тілі үстем, беделді тіл болса, XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап, оның орнын парсы тілі ала бастайды. Парсы тілі поэзия, дерекнама, әкімшілік және көркем әдебиет тілі ретінде алдыңғы қатарға шығады. Парсы тілінің ықпалы мен беделі мықты болғаны соншалық, Хорасан, Мауераннахр, Батыс Ираннан тыс жерлерде де парсы тілі кең тарала бастайды. Ауғанстан, Солтүстік Үндістан мен Кіші Азияда парсы тілінде тамаша шығармалар жазылды. Солтүстік Үндістанның кейбір мұсылман князьдықтарында парсы тілі XIX ортасына дейін әдеби тіл болды (2, 267). Ислам өркениетіндегі мұсылман елдері үшін араб тілін Еуропадағы латын, ал парсы тілінің ықпалын француз және итальян тілдерімен салыстыруға болады (4, 663).

Қазақ халқының ата-бабалары арабтармен тікелей қарым-қатынасқа түспеген. Олардың арасындағы байланыс жазба кітаптар деңгейінде болған. Ғалым А. Жиекбаеваның пікірінше, осы қарым-қатынастың нәтижесі қазақ тіліндегі араб кірме сөздері дерексіз, көбінесе рухани дүниеге

қатысты лексикадан тұрады. Араб тілінің тікелей ықпалында болған парсы тілі араб элементтерінің түркі тілдеріне ену үдерісінде аралық тіл қызметін атқарды. Географиялық жағынан жырақта жатқан қазақ тіліне араб тілінің ықпалы тікелей емес, жанама түрде парсы тілі арқылы болған деген пікірлер тіл білімінде бұрыннан айтылып келеді. Осылайша, Иран арқылы түркілер, араб мәдениеті, араб тілімен танысты.

Түркілер қоныстанған аумақтарды мұсылмандар тікелей жаулап алмады, ислам діні бұл аймаққа тек арабтардың ғана емес, сондай-ақ парсылардың діни насихаттары арқылы таранды деген пікірді көптеген шығыстанушылар да, Қазақстан ғалымдары да ұстанады (4, 249, 5, 58, 6, 16, 7, 18).

Түркі тайпаларының ислам өркениетімен танысуы VIII-IX ғғ. бастау алады. Ол ұзаққа созылған, бірақ бейбіт үдеріс болды. Дін, ең алдымен, сауаттылықтың сахара тұрғындары арасында біртіндеп таралуы арқылы таранды. Ислам діні оны қабылдаған халықтардың өмірінің барлық салаларына үлкен өзгерістер әкелді. Ислам діні адамзат тарихында ұлы өркениетті, «ислам өркениетін» тудырды. Ислам әлемі ортақ мәдениеті бар біртұтас дүниеге айналды. Бұрын қазіргі Иран, Ауғанстан, Өзбекстан, Қазақстан және т.б. елдері орналасқан аймақтарда бүгінгідей шекара сызықтары болмады. Бұл елдердің бәрі біртұтас ислам әлемінің аймақтары болды. Мұсылман елдері арасында ұдайы сауда-дипломатиялық байланыстар болып, бұл байланыстар әскери жорықтар, қажылық, білім іздеу жолындағы сапарлармен де дамып отырды.

Ислам діні қазақ халқына этика, ғылым, білім, идеология әкелді. Ғалым Н.Д. Нұртазинаның пікірінше, ислам діні қазақ халқының мәдениеті мен тарихында екі маңызды рөлге ие болды. Біріншіден, ислам тозығы жеткен, ескі наным-сенімдердің орнына мәдени прогресс әкелді. Екіншіден, халық өзімен көрші Қиыр шығыстық және христиандық өркениеттің өкілдері болып табылатын ұлы халықтардың арасында халық ретінде сақталып қалуына мүмкіндік алды. Бұл жерде ислам қорғаушының рөлін атқарды (5, 7).

Түркі мәдениеті эволюциясында иран факторын жоққа шығаруға болмайды. Түркі тайпалары иран халықтары арқылы ислам дінімен танысты. Әрине, түрік тайпаларының ислам

дінін қабылдауы VIII ғ. ортасынан бастау алады. Бұл жерде б.д. 751 жылы Талас өзені бойында, Қазақстан аумағында болған әйгілі шайқасты айтпай кете алмаймыз. Бұл шайқас Орталық Азияның түркі тайпаларының тарихына түбегейлі өзгерістер әкелген айтулы оқиға болды. Қытайлар Орталық Азияда өз билігін орнатқысы келеді. Ата-бабаларымыздың алдында таңдау тұрды. Олар өз таңдауын жасап, қарлұқ тайпасының көсемдері арабтардан көмек сұрайды. Осылайша, түркі тайпалары Қиыр Шығыстық өркениеттің орнына арабтық-мұсылмандық өркениетті таңдады. X ғасырдың басында Қарахан династиясының негізін салушы Сатук пен оның ұлы Боғра хан Харун бен Мұса 960 жылы ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялады (8, 43).

Қазақстан жерін мекендеген түркі тайпалары Орталық Азияда тәуелсіз ирандық Саманилер әулеті билікке келгеннен кейін жаппай ислам дінін қабылдай бастағаны да тарихтан мәлім. Саманилер мемлекетінің көшпенді далаға мәдени ықпалы орасан болды. Түркілер Саманилер мемлекетінің әскерінің негізін құрады. IX-X ғғ. аймақта түркілер саясат пен әскери өнерде басты рөл атқарса, қалалардың иран тілдес тұрғындары сауда мен рухани салада басымдыққа ие болды. Мұсылмандық Орталық Азия сауда-экономикалық және мәдени тұрғыдан Қазақстанға ғана емес, Поволье мен Шығыс Түркістанға да ықпал ете бастады. Самани билеушілері мазасыз көшпенді көршілеріне ислам дінін бейбіт жолмен тарату саясатын жүргізді (5, 81).

Фараб (Отырар) қаласы б. д. 859 жылдан Саманилер мемлекетіне бағынышты болды. Жалпы, Оңтүстік Қазақстанның барлық қалалары не Саманилер мемлекеті қол астында болды, не оның саяси-мәдени ықпалында болғаны тарихтан мәлім. Әбу Насыр әл-Фараби өзінің шығармашылығының алғашқы кезеңінде Саманилер дәуірі мәдениетінің ықпалында болды. Самани дәуірінің әдеби дәстүрлері де ислами түркі әдебиетінің қалыптасуына әсер етті.

Қазақстанның көшпенді тайпаларының ислам дінін қабылдауында Орталық Азия мен Хорасанның сопылық мектептері басты рөл атқарды. Сопылар Саманилер дәуірінде басталған ислам дінін тарату үдерісін X-XII ғғ. одан әрі жалғастырып әкетті. Ислам діні

түркілер арасында сопылардың өнегелі істері мен ұлағатты сөздерімен тарады. Түркі дала-сында араб жұртындағыдай сопыларды кудалау болмаған. Түркі билеушілері оларға әрқашан қолдау көрсетіп отырған. Самани, Қарахан және Салжұқ мемлекеттерінде ислам дінінің сопылар арқылы ұдайы насихатталуы да өз жемісін бере бастады. Көшпенділер ислам дініне кіріп қана қоймай, түркілік сопылық мектептерді де қалыптастырды. Орталық Азияда сопылық мектептер дәстүрінің қалыптасуына Юсуф Хамадани үлкен ықпал етті. Атының өзі көрсетіп тұрғандай, ол тегі жағынан парсы болды. Оның ізін қушылар Қазақстанда, Шығыс Түркістанда ислам дінін таратты. Имам Ғазали кітаптарының көптігімен аты шықса, Юсуф Хамадани шәкірттерінің көптігімен ерекшеленеді. Оның мыңдаған ізбасарларының арасында 4 талантты шәкірті болды. Оның бірі – алғашқы түркі сопылық мектебінің негізін қалаушы Қожа Ахмет Яссауи болды. Оғуз, қарлұқ және қыпшақтар Қожа Ахмет Яссауи өмір сүрген (1094-1066) кезеңде жаппай ислам дінін қабылдағаны тарихтан мәлім (5, 115).

Сопылар дінді жергілікті тұрғындардың ана тілінде насихаттады, ұлттық салт-дәстүрді де тамаша пайдалана білді. Олар адамдардың жасы, жынысы, әлеуметтік жағдайы және т.б. ескере білді. Сондықтан олардың уағыздары молдаларға қарағанда әлдеқайда әсерлірек болды. Түркі сопыларының ұстаздары, әсіресе ерте кезеңдерде ирандық сопылар болды. Түрік сопылары тегі жағынан қожа (яғни, араб) немесе парсылар болды. Осылайша, сопылар Қазақстан аумағында еш қан төкпестен, яғни бір оқ та шығармастан асау түркілерді бағындырып, түркі жұртын Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) үмбетіне айналдырды.

Ислам діні оны қабылдаған халықтарға тың мәдениет, ұлы өркениетті әкелді. Осы дінді қабылдаған халықтардың барлығында тамаша ислами әдебиет пайда болды. Ислам дәуірінде ежелден өркениет ошақтарының бірі болған Иранның өзінде бұрын-соңды болмаған әдебиет қалыптасты. Ислами әдебиеттің негізі Араб түбегінде пайда болғанымен де, сопылық әдебиеттің басым көпшілігі парсы тілінде қалыптасты. Мұсылмандық араб-парсы әдебиетінің ықпалымен мұсылмандық түркі әдебиеті қалыптасып, XII-XIV ғғ. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Қожа

Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмет», Сүлеймен Бақырғанидың «Бақырғани кітабы», Құтып шайырдың «Құсрау Шырын», Сәйфи Сараидың «Гүлстан», Хорезмидің «Махаббатнама», Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ат-турки» және т.б. осындай әдеби жәдігерлер түркі тілінде жазылды. Ал ислам дінін қабылдамаған түркі халықтарының әдебиеті де, мәдениеті де дамымады. Тіпті олар демографиялық тұрғыдан да өсіп-өнбей қалды (9, 4).

Орта ғасырлардағы түркі әдебиеті екі бағытта болды. Бірінші бағыт – аударма-назиралық шығармалар. Назира дәстүрі бір ақынның белгілі бір классикалық шығармаға еліктеп шығарма жазуы болып табылады. Олардың қатарына Құтып шайырдың «Құсрау Шырын», Сәйфи Сараидың «Гүлстан» жатады. Екінші бағыт – төлтума әдебиет, оған Хорезмидің «Махаббатнамасын» жатқызуға болады (9, 29).

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жері толығымен Ресей империясының қол астына өтті. Патша үкіметі 1862 жылы Қазақстанды билеу үшін «жаңа низам» атты ереже қабылдады. Бұл ережені патша үкіметі қазақтар арасында христиан дінін тарату арқылы орыстандыру саясатын жүргізу үшін қабылдады. Қазақстан территориясында христиан дінін насихаттау жұмыстары басталады. Осы кезеңде «кітаби ақындар» деп аталатын ақындар тобы бұл саясатқа қарсы тұруға бел байлайды. Кітаби ақындар Бұқара, Самарқан, Уфа, Қазанның медреселерінде діни білім алып, араб, парсы, шағатай тілдерін меңгерген білімді жандар болатын. Олар Шығыс әдебиеті сюжетімен қиссалар жазып, оларда кітап етіп бастырғандықтан, қазақ әдебиеті тарихында «кітаби ақындар» деген атқа ие болды. Мұндай әдебиет Қазақстанда XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында пайда болды. Бұл ақындар орыстардың саясатына қарсы тұру үшін түркі мұсылмандарының басын біріктіруді көздеді. Олар бұл мақсатқа исламдық құндылықтарды, соның ішінде ислами әдебиетті пайдалануды көздейді. Олар халықты исламға, исламдық мәдениетке шақырды. Кітаби ақындар өз шығармаларының тақырыптарын қасиетті Құран, «Мың бір түн», «Тотынама» кітаптарынан және Фердоуси, Низами сияқты Шығыстың ұлы шайырларының шығармаларынан алды (10, 17).

Жалпы алғанда, қазақ мәдениеті бүкіл қазақ халқының тарихында Иранмен, парсы тілімен тығыз байланысты болды. Б. д. XV ғасырының ортасында (1458-1462 жж.) қазақ хандығы құрылды. Қазақ тарихындағы хандардың бәрі дерлік араб, парсы, шағатай тілдерін еркін меңгерген адамдар болған. Олардың басым көпшілігі Самарқан, Бұқара, Хорезмнің әйгілі сопыларының шәкірттері болды.

Қазақтар басқа да Орталық Азия мұсылмандары секілді ханафи мазхабын ұстанады. Осы мазхабтың негізін салған Имам ағзам, яғни Әбу Ханифа Неман бен Сабеттің өзі тегі жағынан ирандық болатын. Аталары Хорасаннан шыққан Әбу Ханифа исламды парсы тілінде насихаттауды қолдаушылардың бірі де болғаны мәлім (11, 166).

Кейбір ғалымдарымыздың пікірінше қазіргі қазақ тілінің сөздік қорының 15 пайызын араб, парсы сөздері құрайды (12, 27). Ал тәуелсіздік алған соңғы 20 жылдың ішінде бұл сандық көрсеткіш біршама өзгерді, себебі бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде Еуропа сөздерінің орнына шығыс тілдері сөздерін қолдану соңғы уақытта үрдіске айналды. Қазіргі қазақ тілінің сөздік құрамында кездесетін негізгі діни терминдер араб тілінен емес, парсы тілінен енгенінің өзі көп жайды аңғартады. Қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын пайғамбар, құдай, ораза, намаз, құптан намазы, ақшам намазы, бесін намазы, жайнамаз, пейіш және т.б. сөзімізге дәлел бола алады.

References

- 1 Zhyekbaeva A.B. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin termindenui. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2010.
- 2 Oranskii I.M. Vvedenie v iranskiy filologiy. – M.: Nauka, 1988.
- 3 Doktor Rezazade Shaqf. Tarih-I adabiat-i Iran. Tehran, Ahang, 1369/1990.
- 4 Bartold B.B. T VI. – M.: Nauka, 1966.
- 5 Nurtazina N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazakhstana. – Almaty: Farab, 2000.
- 6 Ueller Ch. Qazaq elindegi dini urdisterdin madeni-orkeniettik negizderi. Filos. qyl. kand. diss. – Almaty, 2010.
- 7 Esimov Q.Q. Parsy-arab orkenietinin qazaq ulttyq madeni mentalitetine aseri. Filos. qyl. kand. diss. – Almaty, 2001.
- 8 Istoriya Kazakhstana s drevneishih vremen do nashih dnei (ocherki). – Almaty: Daur, 1993.
- 9 Qydyr T.E. Ortaqasyrdaqy qazaq dalasynda islami adebiettin tuuy zhane qalyptasuy (XI-XII qq.). Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2005.
- 10 Zhubatova B.N. Qazaq qissa-dastandaryndaqy arab, parsy sozderi. Filol. qyl. kand. diss. – Almaty, 2001.
- 11 Mardoni T. Imam Abuhanifa I yazik farsi. Iran-name. – №1 (13). – 2010.
- 12 Rustemov L.Z. Qazirgi qazaq tilindegi arab-parsy kirme sozderi. – Almaty: Qylym, 1982.